

УДК 821.161.2-09

## ФАУСТІВСЬКИЙ ДУХ ЯК ХАРАКТЕРНА ОЗНАКА ГЕРОЯ ТВОРІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

*Кочерга С. О.*

*Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, Україна*

У статті розглядається концепт «людина фаустівської культури», його наскрізний характерта особливості в художньому світі Лесі Українки.

**Ключові слова:** Основна особистість, душа культури, секулярний світогляд.

Доба Лесі Українки стала новою точкою відліку ретроспекції розвитку письменства та його подальших перспектив. В центрі літературних пошуків опиняється особистість, але характер особистості у порівнянні з минулими століттями набуває іншого смислового акценту. Якщо антична (прадавня) література зображала основного персонажа як героя, середньовічна – страдника, здатного на жертвні вчинки задля віри, новочасна література зацікавилась творчою особистістю, для якої пошуки істини, пізнання стає сенсом життя. У свою чергу ХХ століття запропонувало вільну дискусію цих трьох іпостасей особистості.

Творча спадщина Лесі Українки викликає подив масштабністю тематики і проблематики. Її самобутні драматичні твори небезпідставно отримали маркування як «драми ідей». Носіями певних ідей виступають персонажі, причому здебільшого амбівалентні, а художній світ Лесі Українки за вертикаллю часу і горизонталлю простору сприймається як віддзеркалення поступу і занепаду цивілізації. У пошуках опорних констант рецепції художнього феномену письменниці було запропоновано ряд концептів, що стали вже класичними, зокрема у працях О. Бабишкіна, Л. Міщенко, Я. Поліщука, В. Агеєвої, О. Забужко та ін. Проте, на жаль, досягнути весь цілісний масив творчості Лесі Українки та його загадок ще не вдалось. Вважаємо, що все розмаїття образів письменниці, включаючи образ автора, створений нею, можна об'єднати культурософським поняттям «людина фаустівської культури», на що прагнеться звернути увагу в цій статті.

У драматичному доробку Лесі Українки домінують антично-римські мотиви. Змальовані нею особистості не цураються героїчного пафосу, вони здатні на мужні вчинки, нерідко їхній героїзм виявлявся і в самопожертві. Кредо письменниці чітко виражають відомі поетичні рядки:

Завжди терновий вінець  
буде кращий, ніж царська корона...  
Але стане вінцем  
лиш тоді плетениця тернова,  
коли вільна душею людина

по волі квітчається терном,  
тямлячи вищу красу... [7, с. 189].

Безсумнівно, героїзм персонажів Лесі Українки не стихійний або ж ситуативний, кожний з них має свій тривожний болісний шлях пошуку істини. І цей третій голос, що прагне будь-яким чином піднятися понад бар'єри, вирватись за межі болю, принаймні знайти для себе сенс в життєвих орієнтирах є виразно-яскравий у творчій спадщині письменниці, з багатьма нюансами і напівтонами.

Кожна епоха продукує свій пріоритет цінностей, свою людину культури, а в художньому творі нерідко ми знаходимо тип бажаного представника того чи іншого часу, що здебільшого визначають концептом «людина культури». Саме людина культури становить умову можливості існування моделі людського буття, втіленої в цій культурі.

Як вказує Людмила Шевцова, «людина культури», чи, застосовуючи ключове поняття американської етнопсихології, – «основна особистість» – *basicpersonality* – це не стільки натуральне явище, скільки «проект людської особистості», що постає у двох головних вимірах:

1) вплив культури на людську особу, формування її психологічних рис, поведінки, уявлень, цінностей тощо за допомогою відповідних культурних механізмів і передусім через спілкування людини з навколишніми людьми – носіями певних культурних взірців та форм;

2) пропозиція культури зрілій людській особистості, що набула певної автономії буття, способів її самореалізації, перспективи її долі та можливі досягнення.

А відтак людина, що повністю відповідає цим двом вимірам, і є «людина культури». Однак феномен людини культури є диференційованим на кожному зрізі. Тому його слід розглядати як інтерсуб'єктивну, комунікативну єдність діючих у культурному полі головних персонажів, дійових осіб [8, с. 124].

Першим виокремив концепт «душі культури» та виділив її типи, що зумовило глибше осмислення «людини культури», Освальд Шпенглер. Зокрема на європейських теренах він вбачав «душі культури», що були репрезентантами античності і нового часу. Античність в осмисленні наукової думки кінця XIX – поч. XX ст. виражала душа аполонічна, хоча її утвердження відбувалось в протистоянні з діонісійським началом. Їй протиставляли фаустівську душу, що наснажувала європейську культуру від Ренесансу до XIX століття. Фаустівська культура передбачає існування, кероване і глибоко просякнуте свідомістю, здатне спостерігати самого себе, рішуче особистісне, схильне до мемуарів, рефлексій, підсумків і перспектив та повсякчасного діалогу з совістю. Саме тому фаустівське переживання внутрішнього життя глибоке і інтенсивне, а фаустівська етика – це постійне вдосконалення себе, постійне піднесення до нових висот у пошуках безсмертя «я» шляхом його самовизначення вірою і добрими діяннями, причому з певною пошаною до «Ти». Михайло Бахтін характеризує фаустівську добу як усвідомлення потреби змін, необхідності по-новому вивчати безмежний світ, зробити його своїм, рідним, але не шляхом конформізму, а цілеспрямовано адаптуючи його складність відповідно до власного моделювання. Цей процес

трансформації потребує розриву зі всіма старими ідилічними зв'язками та здатності до експатріації. Таким чином, фаустівські ідеї стосуються і більш загального поняття «ми», вони виходять на рівень соціальних проблем.

Важливим атрибутом фаустівської культури є *ratio*, але його функція не обмежується холодним фільтруванням інформації, а, навпаки, передбачає важливу роль сфери *emotio*. Діалог *ratio* та *emotio* у свою чергу потребував нової естетики. Якщо в античності вершиною мистецтв стала досконала пластика скульптури, то у постсередньовічній Європі поступово провідне місце від живопису переходить до контрапунктної музики. У літературі ж цієї доби змінились нарративні акценти, що змушують по-новому відкривати образ автора. Загалом будь-які портрети фаустівського мистецтва – завжди сповіді, біографії, автопортрети. Через творчість дослідники мистецтва слова намагаються осягнути світогляд генія, але здебільшого він важко вловимий, оскільки не вкладається в жодні рамки, заперечує схематизм, викликаючи подив своєю динамікою і широтою.

Складним для вивчення є і світогляд Лесі Українки. Літературознавство ХХ століття переважно йшло хибним шляхом, оскільки намагалось висвітлювати його відповідно до вимог комуністичної ідеології. З іншого боку, не можна не усвідомлювати, що існує небезпека в обмеженні української письменниці приналежністю до західної культури, але фаустівська душа принаймні є важливою іпостасю особистості Лесі Українки. В основі фаустівської культури лежить інтенція безмежжя, спрага подолання всіх бар'єрів у пошуках гармонії, гостре відчуття швидкоплинності часу та інтенсивне вольове напруження. Звідси – неминуча млість духу, справжня фаустівська туга, що супроводжує цей блискучий розвиток. Пориви до безкінечного врешті є поривами до неможливого, тому за дерзновенням слідує покарання, усвідомлення примарності надій.

Фаустівські інтенції Лесі Українки засвідчують навіть початкові рядки низки її поезій, наприклад: «Хотіла б я піснею стати...», «Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти...», «Хотіла б я уплисти за водою...», «Хотіла б я вийти у чистеє поле...». Пристрасність поривів і тугу за нездійсненням поетеси переконливо підтверджують й інші поезії, як-от:

Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила  
Стільки безрадісних днів, стільки безсонних ночей,  
А тепер я в тебе останню надію вложила.  
О, не згаси, ти, світло безсонних ночей! [7, с. 323].

Людина фаустівської культури займає важливе місце в драматургії Лесі Українки. Сюжетна канва легенди про Фауста вже давно стала вічним сюжетом, який певним чином відроджується в багатовіковій світовій літературі. Як відомо, душа Фауста фанатично шукала істину, потім, закохавшись в Гретхен, вступила в союз зі злим духом землі, що спричинило її роз'їдання мефістофелівським началом. Фаустівський герой став актуальним в останній третині ХІХ століття, що зумовлював бунт індивідуальності у розвитку філософії та науки. Парадигматичні риси цього типу були закладені в образах Заратустри (Ф. Ніцше) та Пера Гюнта (Г. Ібсен). Вони обидва репрезентують шукача, експериментатора, бунтівника, хоча

Заратустра шукає смисл буття насамперед в ідеальному самовдосконаленні, а Гюнт одержимий ілюзією ідентичності («бути самим собою» над усе). Як відомо, Леся Українка суперечливо ставилась до ніцшеанства, але творчість Г. Ібсена їй імпонувала, можна знайти низку ібсенівських мотивів у доробку української письменниці.

Модерність фаустівського героя слід розглядати у координатах волі та жертви. У творчості Лесі Українки ми повсякчас спостерігаємо сфокусованість на феномені внутрішньої волі, яка вихлюпується на поверхню як воля до життя. Нерідко події в її творах відбуваються в трагічних обставинах, але трагедіями їх назвати не можна, оскільки особистість виявляє себе сильнішою за найскладніші обставини. Деякі з персонажів Лесі Українки спроможні викупити себе жертвою (Антей, Міріам, Долорес, Мавка). На іншому полюсі знаходяться ті, що лише знаходяться на шляху духовної ідентифікації, вириваючись із лабіринта протиріч (Адвокат Мартіан, Йоганна, скульптор Айрон). Як справедливо зауважує Ярослав Поліщук, «вольова домінанта у творах Лесі Українки передбачає не підкорення чужої волі чи чужої власності, а навпаки – своєрідне передавання власної волі світові через жертву. Через те катарсис Лесиних героїв – духовно просвітлений, а не фатально-трагічний; у цьому вони забезпечені від типової «хвороби» свого часу – тотального розчарування та апатії» [5, с.16].

Шлях Фауста відбиває перехід від релігійної культури до безрелігійної цивілізації, у якій згасає творча енергія, вмирають безкінечні прагнення. Таким чином, в образі Фауста, на думку С. Бердяєва, Й.-В. Гете виразив долю європейської культури [1]. Всі культури приречені на поступове тління і смерть. Автор цієї доктрини Освальд Шпенглер, будучи арелігійною натурою, насправді усвідомлював релігійну природу мистецтва та культури. Практично йому вдалось висловити найблагородніші думки, на які тільки була здатна невіруюча душа, а разом з тим і печаль культури, що втратила віру. Шпенглерівські риси сповна були притаманні українській письменниці.

Ставлення до релігії Лесі Українки переконливо показав Євген Сверстюк. Він вважає, що релігійний дух присутній у її творчості далеким відлунням давніх традицій, освячених високим духом віри, але сама вона була під впливом нових віянь, які наснажували у значній мірі соціалістичні та атеїстичні ідеї. Однак «у своїй духовій одержимості вона ще більш духовна, ніж її сучасники» [6, с.225]. Власне, одержимість – це і є український варіант фаустівської душі. Далека від культивування релігії, остраху перед табу, Леся Українка та її герої ще перебувають у світлі променів погаслої зорі, але чи врятує нове покоління етика, що є спробою реанімації духових цінностей в атмосфері безвір'я? На це питання навряд чи може дати відповідь сама поетеса та її новітні герої – Одержима, Кассандра, Річард Айрон, Йоганна, жінка Хусова, Мавка, Оксана та інші.

Здебільшого у філософській літературі розрізняють три історичні типи світогляду – міфологічний, релігійний та науковий, але поступово на арену виходить секулярний, у контексті якого формувався пріоритет цінностей Лесі Українки. Про комплекс ущербності цього світогляду Оксана Забужко пише: «...історія культури двох останніх століть є, строго кажучи, історія мук секулярного світогляду в безугавному прагненні компенсувати свою «ціннісну недостатність» [3,

с. 47]. У секулярній свідомості одне з перших місць належить національній ідеї. Можна констатувати, що перехід від релігійного до національно-культурного світогляду став основною прикметою «фаустівської культури» новітньої доби. У доробку Лесі Українки головні персонажі нерідко є носіями національного самопізнання та борцями за незалежність своїх співвітчизників. Ця боротьба зазвичай є інтелектуальною, нерідко у ворожому оточенні.

Слід зауважити, що твори Лесі Українки з ранньохристиянською та антиколоніальною проблематикою («Руфін і Прісцилла», «На полі крові», «У катакомбах», «Йоганна, жінка Хусова», «Адвокат Мартіан», «Бояриня») особливо насичені полемічністю, що відображає болісний вибір естетичної та етичної свободи. Етичний феномен Лесі Українки полягає в дотриманні певного духового закону, котрий визначає межі індивідуальної свободи та дає змогу особистості не вийти поза межі допустимого. Поетеса цілковито відкидала фізичну неволю, залежність від узурпаторів влади, але визнавала верховенство над собою виробленої власною свідомістю влади етичного закону. Це, як вважає Леся Демська, наскрізь інтелігібельне поняття дозволяє стверджувати абсолютну свободу «невільників» (за умови, що кожен сам моделює і обирає свою неволю). Здатність добровільно обмежити власну свободу або ж добровільно підкоритися сфері необхідності спостерігаємо у ряді Лесиних героїв (Руфін у «Руфіні й Прісциллі», Жирондист в «Трьох хвилинах», Долорес у «Камінному господарі», Антей та Ефрозина в «Оргії»), що, між іншим, засвідчують видозмінений модус фаустівської фанатичності.

Цілковито зрозуміло, що в основі вибору свободи лежить воля людини, позаяк тільки за допомогою неї особа спроможна відмовитися від суб'єктивних прагнень в ім'я добра іншої особи чи якогось вищого духового закону. Проте, оскільки людина вільна у своєму виборі підкорятися чи не підкорятися законам етичного існування, порушення цих законів морально, духово знищує насамперед не так свободу іншого, як того, хто дозволив собі переступити її. За логікою авторської інтерпретації, обов'язок, нав'язаний персонажам зовнішніми обставинами чи власною мораллю, але суперечний їхньому духовому еству, має тенденцію перетворюватися в духовий полон, а його виконавці – у жертви цього обраного полону. «В естетичній свободі воля індивіда спрямована на реалізацію власних бажань та прагнень, продиктованих почуттями, а в етичній свободі воля спрямована на реалізацію власного “я” в ім'я свободи іншої людини чи якогось вищого духового закону» [2, с. 17]. Як бачимо, свобода етична для Лесі Українки як людини фаустівської культури, – це завжди боротьба, що вимагає мужності, відповідальності та добровільної жертвності, на які спроможний тільки по-справжньому вільний індивід.

Варто підкреслити, що герой Лесі Українки не є еталонним репрезентантом фаустівської культури. Вчинки фаустіанця нерідко продиктовані рішенням ризику, що включає в себе і компроміси. Для Лесі Українки певні ризиковані компроміси були допустимі лише в естетичній площині. Недарма її «години праці» могли супроводжувати «перелесники», «вампири», інші привиддя. Задля творчого екстазу, пізнання незвіданого поетеса була готова переступити межу свідомого, шукаючи

десь за нею іншої/істинної правди та краси. Художнє єство поетеси очікувало (хоч і не без остраху) таємничих видінь. «Часто так уночі, – писала Леся Українка, – сидиш серед того хаосу думок і думаєш: о, хоч би галюцинація з'явилась! Я б їй повірила так, як перше люди вірили в дива... І чого се люди так бояться галюцинацій і божевілья? А я часто дорого дала б за них...» [4, с.364]. Проте в етичній площині ліричний герой її поезії та характерні персонажі драматичних творів здебільшого рішуче відкидали компроміси. Це, правда, не робило їх схематично прямолінійними, оскільки поетесу завжди цікавило боріння сумнівів, що виразно засвідчує, скажімо, поезія «Ангел помсти». В драматургії ж письменниця приділяє важливу увагу автокомунікації героїв на розпутті.

Людина фаустівської культури у образному світі Лесі Українки зазвичай не замикалась у колі душевних експериментів, вона ідентифікувала себе ембріоном фаустівських пріоритетів, що, за її переконаннями, мали стати панівними у світогляді цілого колективу (народу, нації), часткою якого вона себе відчувала. Тимчасово перебуваючи у полоні втоми та безсилля, цей колектив повинен був самореалізуватись під впливом будителя-фаустианця, який потужно екстраполює свою пасіонарну енергію. Своє призначення герой Лесі Українки бачить у прищепленні фаустівської пасіонарної ментальності тим, хто опинився на маргінесах історії. Така позиція суттєво відрізняється від етики прометеїзму: не дати вогонь, а запалити – енергією людського духу, підпорядкувати моральному імперативу слабких і зневірених, вступаючи в комунікацію з ними не з месіанського верхів'я, а безпосередньо з їхнього ж середовища.

Отже фаустівська культура – це культура волі. У творчості Лесі Українки її уособлюють персонажі-одержимі, а також вистражданий ідеал ментальної пасіонарності. Фаустівський дух та етика у художньому світі письменниці є наскрізними. У напруженому, цілеспрямованому пошуку прихованої істини, а інколи і в боротьбі з самими собою персонажі Лесі Українки з фаустівською душею прагнуть «своїм життям до себе дорівнятись». Водночас вони заглиблені в себе, осібні, самотні люди; та самотність, їх випробовуючи, – загартовує і витворює з них неповторні індивідуальності, активні особистості. І саме така активна особистість спроможна кликати за собою дезорієнтованих, дієво протистояти пасивному загалу, потерпаючи від агресії нерозуміння, навіть якщо це протистояння завершується поразкою.

Творчість Лесі Українки ще раз підтверджує, що моральність фокусується не в етичних заповідях, що регламентують «як треба чинити», але в певних образах культури, в особистісних трагедіях Едіпа, Прометея, Гамлета, Дон-Кіхота, Фауста тощо. І саме людина, єство якої характеризує фаустівський активістичний дух, є збірним героєм творчості Лесі Українки.

#### Список літератури

1. Бердяев Н. Предсмертные мысли Фауста // Культурология. XX век. Антология. – Москва, 1995. – 696 с.
2. Демська Л. Проблема індивідуальної свободи в драматургії Лесі Українки: Автореферат дис. ...к. філол. н. – К., 2000. – 19 с.

3. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
4. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – 928 с.
5. Поліщук Я. Естетика міфу і міфологічний горизонт раннього українського модернізму: Автореферат дис. ...д. філол. н. – К., 2000. – 34 с.
6. Сверстюк Є. На святі надій. Вибране. – К.: Наша віра, 1999. – 782 с.
7. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – Т. 1. – К., 1975. – 448 с.
8. Шевцова А. Культурні проєкції національного характеру // Сучасність. – 2000. – № 7-8. – С. 123-139.

**Кочерга С.А. Фаустовский дух как характерный признак героя произведений Леси Украинки/С.А. Кочерга// Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2011. – Т. 24 (63), №1 Ч.2. – С. 251-257**

В статье рассматривается концепт «человек фаустовской культуры», его сквозной характер и особенности в художественном мире Леси Украинки.

**Ключевые слова:** Основная личность, душа культуры, секулярное мировоззрение.

**Kocherha S.O. Man of Faust's culture in the poetry by Lesia Ukrainka/ S.O. Kocherha// Scientific Notes of Taurida National V.I.Vernadsky University. – Series: Phylology. Social communications. – 2011. – V.24 (63), №1 P.2. – P. 251-257**

The article deals with the concept of «a man of Faust culture», it's through character and peculiarities in the artistic world of Lesya Ukrainka.

**Key words:** basic personality, cultures' soul, secular world view.

***Стаття надійшла до редакції 7 грудня 2010 року***